

סימן קפו - אם נשים וקטנים חייבים בבה"מ

סעיף א - נשים חייבות בברכת המזון, וספק הוא אם הן חייבות מדאורייתא ומוציאות את האנשים, או אם אינן חייבות אלא מדרבנן ואינן מוציאות אלא למי שאין חיובו אלא מדרבנן. (וע"ל סי' קצ"ט בענין זמון שלהם).

האם נשים מחוייבות מן התורה בברכת המזון – בגמ' בברכות (כ, ב) מובא: "אמר ליה רבינא לרבא, נשים בברכת המזון דאורייתא או דרבנן. למאי נפקא מינה? לאפוקי רבים ידי חובתן, אי אמרת דאורייתא, אתי דאורייתא ומפיק דאורייתא, ואי אמרת דרבנן, הוי שאינו מחוייב בדבר וכל שאינו מחוייב בדבר אינו מוציא את הרבים ידי חובתן מאי. תא שמע, באמת אמרו בן מברך לאביו ועבד מברך לרבו ואשה מברכת לבעלה, אבל אמרו חכמים תבא מארה לאדם שאשתו ובניו מברכין לו. אי אמרת בשלמא דאורייתא, אתי דאורייתא ומפיק דאורייתא, אלא אי אמרת דרבנן אתי דרבנן ומפיק דאורייתא!! ולטעמך קטן בר חיובא הוא, אלא הכא במאי עסקינן כגון שאכל שיעורא דרבנן דאתי דרבנן ומפיק דרבנן".

ועלינו להבין מה הצד שמא הם פטורות מדאורייתא, הרי זה מצות עשה לא הזמן גרמא? ונחלקו בזה רש"י ותוס' שם.

רש"י מפרש, מצד שנאמר "על הארץ הטובה אשר נתן לך", והארץ לא נתחלקה לנשים [ובנות צלפחד נטלו חלק אביהן שהיה מיוצאי מצרים]. ולא דמי לכהנים ולויים שג"כ אין להן חלק בארץ, מאחר שיש להם לכה"פ ערי מקלט.

והתוס' שם מפרשים, מצד שנאמר "על בריתך שחתמת בבשרנו ועל תורתך שלמדתנו", ונשים ליתנהו לא בברית ולא בתורה, וקי"ל (קפז, ג) שמי שלא אמר ברית ותורה בברכת המזון לא יצא ידי חובתו. והספק הוא, שמא רק גברים דשייכי בברית ותורה מעכב בהם אם לא אמרו כאן, אבל נשים זה לא יעכב בהם.

וכותב הביה"ל (קפז, ג ד"ה ברית) שמבואר מדברי התוס' הנ"ל, שהזכרת ברית ותורה הוא מדאורייתא¹ [שהרי לכן יש צד שנשים פטורות], וממילא אם יש לאדם ספק (אמיתיות) נותן היה הדין שיחזור מספק. אך למעשה נוקט הביה"ל, שזה רק חיוב מדרבנן, ולכן אינו חוזר מספק. והדבר נפק"מ לברכת מעין ג' שאין בו הזכרת ברית ותורה³.

האם אשה יכולה להוציא איש בברכת המזון – מאחר שיש ספק אם האשה מחוייבת מן התורה או רק מדרבנן, לכן אינה יכולה להוציא איש אא"כ לא אכל כדי שביעה, שאז אינו חייב רק מדרבנן (משנ"ב סק"ג). וקשה, שהרי המשנ"ב (קפד, יד) כותב בשם הרע"א, שאדם שספק אם בירך וחייב לברך שוב מדין "ספק דאורייתא לחומרא", יכול להוציא אחר שמחוייב מדאורייתא. אולם כבר הבאנו שם מה שכותב הפרי"ח, שהרי "ספק דאורייתא לחומרא" הוא רק מדרבנן, וא"כ איך הוא יכול להוציא אחר שמחוייב מדאורייתא. והבאנו בשם הרע"א ב' סיבות לדבר: [א] או מצד "חזקת חיוב", וזה לא שייך בנידון דידן שיש ספק על עיקר חיובם של הנשים. [ב] מכח "ערבות" גם דרבנן יכול להוציא דאורייתא (כמבואר בשו"ע קצז, ד). ולפי"ז צ"ל שהנשים אינם בכלל ערבות⁴ ואכ"מ.

איך האשה מוציאה ב"ברית ותורה" – הביה"ל (ד"ה ומוציאות) מעיר, שהרי הרמ"א (קפז, ג) כותב ש"נשים לא יאמרו ברית ותורה, דנשים לאו בני ברית ותורה ניהו", וא"כ היאך יכולות להוציא את האנשים ידי חובה. ותיירץ, שהכונה באופן שאמרו ברית ותורה הגם שאינם צריכות לומר (ויע"ש במשנ"ב שהמנהג שלנו שכן אומרות). ומבואר חידוש גדול, שהגם שאינם מחוייבות בזה, יכולות להוציא את האנשים ידי חובה. וכבר תמה עלה החזו"א (כח, ז): "צריך עיון, כיון שאינן חייבות היאך יוכלו להוציא כו'. ואולי הטעם, כיון דמן הדין יכול לברך אחד בשביל חברו ואף שלא אכל, ומשום טעמא דערבות, אלא שאין זה כי אם בבר חיובא במצוה זו, והלכך אי נשים בברכת המזון מן התורה, יכולות לברך וגם לומר ברית ותורה בשביל אנשים, וכל שכן לדעת הסוברין דברית ותורה אינן מעכבין אלא מדרבנן".

והרע"א (ברכות כ, ב) כותב [בדברי הגי"א] שהאופן שהנשים מוציאות ידי חובה, היינו שהאנשים יאמרו "ברית ותורה" בעצמם ואת שאר ברכת המזון יוצאים בשמיעה מהנשים. והחזו"א (כח, ו) חולק עליו לשיטתו דס"ל שאי אפשר לצאת חלק מהברכה מדין שומע

¹ והחזו"א (כח, ז) תמה מה המקור לכך. וז"ל: "ומיהו בעיקר דבריהם דהזכרת ברית ותורה הוא מן התורה, צ"ע מנ"ל לחז"ל. ויש שכתבו שהוא הלכה למשה מסיני, ולא משמע כן כלל. ועי' רש"י (ברכות מח, ב) שכתב טעם להזכרה זו, ומשמע דכן תקנו חכמים במטבע הברכה, וקבעוה לעכב דיעבד".

² הכונה לשלול ממש"כ הביה"ל (שם בסו"ד) "דלדידן שנוסח ברכת המזון שגורה בפי הכל, אין שכיח דבר זה כלל, דאם ספק לו אם אמר, תלינן בודאי דאמר, דסרכיה נקיט ואתי".

³ ראה בחזו"א (כח, ז). וכ"כ השיט"מ (ברכות מד, א): "וכבר כתבנו דברכת מעין שלוש של מיני מזונות שהיא פוטרת שלוש ברכות. ואע"ג דלא אמר ברית ותורה ומלכות בית דוד יוצא הוא בדיעבד, וכי אמרינן לקמן דאם לא אמרן לא יצא ידי חובתו, לא יצא ידי חובתו כראוי קאמרינן, אבל לא מחייב לאהדורי, דאי חיוב חזרה הוה בהו במעין שלש הוה אמרינן שום הזכרה מינייהו. ואשכחן כהאי לישנא בפסחים דאמרינן התם "כל שלא אמר שלשה דברים אלו בפסח לא יצא ידי חובתו" ובעינן למימר לא יצא ידי חובתו כראוי. וע"ע בפמ"ג (א"א קפז, ג) שכותב: "מה שכתב הטור דברכת המזון דין תורה צריך לחזור אם לא אמר ברית ותורה, עיין ב"י דברית ותורה לאו דין תורה הוא, וי"ל כמש"כ התוספות בסוכה (ג, א ד"ה דאמר) דכל שאמרו חז"ל דלא יצא מדרבנן, אף מן התורה לא יצא, וכאלו לא עשה המצוה כלל, א"כ שפיר כתב הטור דברכת המזון דין תורה הוא".

⁴ ולכה"פ במצוה זו שאינן מחוייבות בו מדאורייתא (עי' רע"א ברכות כ, ב ד"ה אלא נראה). וע"ע בבית יוסף מש"כ בשם הרא"ש (סי' יג).

כעונה (ראה לעיל סי' קפג ס"ו שהארכנו בזה). והחזו"א נדחק [בכונת הגי"א], שבאמת אין הנשים יכולות להוציא בברכת הארץ רק בשאר ברכות.

אשה שספק בירכה – מאחר שכאמור יש ספק אם אשה מחוייבת מן התורה בברכת המזון, לכן אם אכלה האשה כדי שביעה ומסופקת אם בירכה ברכת המזון, יש כאן ספק ספיקא (לקולא) שלא תצטרך לברך ברכת המזון, ספק שמא לא מחוייבת מן התורה, וספק שמא כבר בירכה⁵. אך יש שחולקים בזה (וס"ל שלא דנים כאן משום ס"ס) ולכן צריכה לברך, ולכן מצד המשני"ב והביה"ל שמי שרוצה לסמוך על דעתם אין למחות בידו [מאחר שבלא"ה יש הרבה שסוברים שמחוייבת מן התורה]. אך יש לציין, שהנה הביה"ל (סו"ס קפד) מביא בשם הפמ"ג, שצריך לשבוע דוקא מהלחם ולא משאר המאכלים, נמצא שבזמנינו הרבה פעמים אין הנשים נכללות בכלל גדר של "שובע".

סעיף ב – קטן חייב מדרבנן, כדי לחנכו; וההיא דבן מברך לאביו, כשלא אכל האב כדי שביעה, שאינו חייב אלא מדרבנן.

קטן – יש חיוב חינוך גם בקטן שאכל רק כזית (משנ"ב).

קטן יכול להוציא גדול – קטן שאכל כדי שביעה יכול להוציא גדול [שלא יודע לברך בעצמו] שלא אכל כדי שביעה, דאתי דרבנן ומוציא דרבנן. אבל אם הגדול אכל כדי שביעה אין הקטן מוציא, מאחר שהוא מחוייב מדאורייתא. וכן אין הקטן מוציא אשה שאכלה כדי שביעה, מאחר שיש צד שמחוייבת מדאורייתא. ואם הקטן עצמו לא אכל כדי שביעה, אינו יכול להוציא גדול גם אם לא אכל כדי שביעה, דלא אתי מחוייב מתרי דרבנן ומוציא מי שמחוייב בחד דרבנן⁶ (משנ"ב).

קטן מוציא קטן אחר – קטן יכול להוציא קטן אחר (כה"ח אות יא). אך קטן בן י"ג שנה לא יוציא קטן אחר בין י"ג שנה, כי יתכן שהשומע כבר הביא ב' שערות, וכמו שאין הטומטום מוציא טומטום אחר (הגרשז"א; שש"כ פנ"א הע' לח).

*

האם קטן נחשב "מחוייב" במצות – ומעיקר ההלכה הנ"ל שקטן יכול להוציא גדול בברכת המזון, עולה מינה חידוש גדול, שהרי בפשטות גדר דין "חינוך" זה רק להרגילו במצות. אבל ממה שמבואר כאן שהקטן יכול להוציא אחר, הרי זה מכריח, שהקטן נחשב "מחוייב" במצוה, ולא רק שמוטל על האב איזה דין חינוך. ובאמת שכמה ראשונים⁷ כותבים לא כך, אולם התוספות בברכות (מח, ב) כותבים שאין לומר שקטן לא מיקרי "מחוייב דרבנן" ורק אביו חייב לחנכו, דא"כ היאך מוציא את אביו ידי חובה.

ומאחר שהקטן נחשב "מחוייב בדבר", עלינו להבין מדוע רק האב מחוייב בחינוך, ואין חיוב על כל ישראל להפרישו. וראה בתוספות ישנים (יומא פב, א) שכותב: "וא"ת, הא דאמרין בכל דוכתא "קטן אוכל נבילות אין ביי"ד מצווין להפרישו", השתא חנוכי מחנכין אפרושי מאיסורא מיבעי! ור' אומר, דחינוך לא שייך אלא באב אבל באדם אחר לא שייך ביה חינוך, הלכך נמי אין נוהרין להפרישו. ומעשה דהילני המלכה שישבה היא ושבעה בניה בסוכה, שמא הוה להם אב וחנכם בכך, ואפילו לא היה להם אב היתה מחנכם למצוה בעלמא".

⁵ כ"כ הרע"א (ברכות כ, ב): "ולדינא מסתפקנא בנשים שאכלו כדי שביעה ומסופקות אם בירכו בה"מ, די"ל דא"צ לחזור ולברך, דלגבי דאורייתא הוי ס"ס, ספק שאינה מחוייבת וספק אם כבר בירכה, ולגבי דרבנן הוי ספק דרבנן שמא כבר בירכה. וכיוצא בזה כתה הדרכי משה (יו"ד סי' פג) לגבי ציר דגים טמאים. ואפשר להפוסקים בס"ס באתחזק אסורא לחומרא, י"ל דהכא לענין ספק אם בירכו דהוי חזקת חיוב לא מקרי ספק, ואך א"כ להפוסקים דספק דרבנן בחזקת איסור אסור, איך אמרין ספק קרא ק"ש למ"ד ק"ש דרבנן אינו חוזר וקורא הא הוי חזקת חיוב (הרחבנו בענין זה של "חזקת חיוב" לעיל סי' קפד). גם י"ל דהא דס"ס באתחזק אסורא אסור, היינו אם ב' הספיקות נגד החזקה אבל הכא בחד ספק אם מחוייבות ליכא חזקה כנגדו י"ל דהוי ס"ס".

⁶ ומבאר החזו"א (כט, ה), שהגם שמחוייב דרבנן מוציא מחוייב דאורייתא (כמש"כ השו"ע קצז, ד) מ"מ בקטן לא תקנו חכמים ערבות, ואין ערבות הגדולים על הקטנים, והלכך אין קטן מוציא לגדול אלא היכי דחייב בעצמו, כדין ברכת הנהנין, והלכך אינו מוציא אלא אם אכל שיעורא דאורייתא, והגדול שיעורא דרבנן, אבל אם אכל הקטן ג"כ שיעורא דרבנן, הוי תרי דרבנן, ולא חשיבא ברכה לגבי האי. וכן אין קטן שהתפלל מוציא לאשה שהתפללה בקידוש היום דהוי תרי דרבנן, וכמש"כ בדמ"ר, והגרע"א שם השיג עליו, וצ"ע" (עי' שעה"צ רעא, ב).

⁷ כ"כ רש"י בברכות (מח, א ד"ה עד) "ההוא אפילו מדרבנן לא מיחייב, דעליה דאבוה הוא דרמי לחנוכיה". וכ"כ המאירי (מגילה יט, ב) "ואפי' בשאר ברכות שמדברי סופרים אין דבריהם נראין, שהקטן אע"פ שהגיע לחנוך אין עליו שום חיוב אף מדברי סופרים, אלא שעל אביו הזהירו לחנכו, והרי הוא אינו מחוייב אף מדברי סופרים". והשעה"צ (אות ד) מציין שכ"כ הר"ן (מגילה ו, ב בדה"ר) בשם הרמב"ן, וז"ל: "והרמב"ן ז"ל תירץ דרבנן סבירא להו, שאינו בדין שהקטן אע"פ שהגיע לחנוך יוציא הגדולים ידי חובתם, משום דלאו מצוה דידיה אלא דאבוה דאיהו לא מיחייב במצות כל עיקר כו'. ומה שאמרו "בן מברך לאביו" בבן גדול איירי נמי כו'. ולא ניחא לי בהאי פירוקא, דאי איהו לאו בר חיובא הוא במצות אפילו מדרבנן, כי הוי באותו הנס מאי הוה כו' מאן דלא שייך בו חיובא היכי מחייבין ליה. משום הכי לפיכך נראין דברי התוס' עיקר". וראה בהתעוררות תשובה (ג, תכב) ובספר הזכרון לפחד יצחק (חי' הלכות סי' ב) מש"כ, שרש"י ותוס' (סוכה מה) נחלקו לשיטתם, האם לולב של קטן נחשב "הוקצה למצותו" (וע"ע בחת"ס השלם סוכה מו). ועוד י"א, שרש"י לשיטתו (ברכות כ, א) שאין חינוך לקטן בק"ש, מאחר שאינו נמצא על יד אביו בשעות הללו. אך נראה שאי"ז נכון, כי גם לחלוקים על רש"י יש לדון על החיוב המוטל על האב לדאוג למה שהטילו על הקטן, ולא הטילו כן בק"ש, ולעולם יתכן שעל הקטן עצמו יש תורת חיוב גם בק"ש, והרי הוא דומה בזה לקטן שאין לו אב בשאר מצות ודו"ק.

וצ"ב, מאחר שכאמור החיוב מוטל רק על האב, א"כ במה נחשב ובמה מוגדר שהקטן "מחוייב בדבר". ובהכרח צ"ל (עי' קה"י ברכות סי' כד), שחז"ל הטילו תורת מעשה מצוה על הקטן, רק מאחר שאין בו דעת, הרי הוא דומה לטובה שאין חיסרון אם לא יקיים מצוה, ולכן אין בית דין מצוין להפרישו, אבל סו"ס הרי הוא בכלל החיוב והפרשה, ואם מקיים את המצוה יש על זה שם מעשה מצוה.⁸

ומאחר שיש תורת חיוב מצוה לקטן גם בלא גדר חינוך, ממילא מבואר מאוד מש"כ התוספות ישנים הנ"ל שהילני ישבה עם בניה, גם אם אינה מחוייבת בדין חינוך, כי סו"ס הבן מקיים בזה מעשה מצוה מצידו גם במקום שאין חיוב חינוך (קה"י שם).

[ויש להוסיף בדין נתינת כוס של ברכה לקטן לשתותו על סמך ברכת המברך, שכותבים הרשב"א והריטב"א (עירובין מ, ב) שצריך לתת דוקא לקטן שהגיע לחינוך, "הא קודם שהגיע לחינוך אסור, דאין אדם מברך לבטלה, וכיון שהוא מברך ואין שותה ממנו אלא תינוק שלא הגיע לחינוך, כמי שלא שותה ממנו אדם דמי"⁹. ולכאורה צ"ב, מה ההיתר לברך בעבור קטן שהגיע לחינוך, הרי הדברים אמורים גם בילד שזה לא הבן שלו שלא מחוייב עליו בחינוך, וגם במקום שלא המטרה כדי לחנכו¹⁰. ובהכרח שלקטן שהגיע לחינוך יש תורת ברכה, ולכן אני יכול לברך בשבילו (ולא מצאתי מי שיעמוד בזה) ודו"ק¹¹].

והנה בביה"ל (תרנז, א ד"ה כדי) כותב, שפשוט צריך שיהיו ד' מינין כשרין כמו בגדול (ויש לזה מקור בדברי הריטב"א¹²). אבל ברור שלא נוכל להוכיח מינה שהגדר של קטן שהוא "מחוייב בדבר", כי פשוט צריך לחנך אותו כצורת המצוה האמיתית.

אלא שיש להקשות, ממש"כ המשני"ב (שם, כח) שיי"א שמצות חינוך מתקיים גם בשאלו **דהא גם בזה מתחנך הבן למצוה**. וראה באג"מ (יו"ד א, קלו) שדן, אם מותר לילדים וילדות ללמוד יחד כשהם קטנים, שמחד גיסא עתה עדיין אין בהן יצר הרע וחשש הרהור, אבל צריך לחנך אותם להתרגל להתרחק זה מזה כדי ששגדלו ויהיה בהן יצה"ר וחשש הרהור לא יעשו כן. ומצדד שזה תלוי בבי השיטות הנ"ל, שלפי הסוברים שצריך גם שיהיה "לכס", אזי גדר "חינוך" הוא באופן שאם היה חייב במצוה היה יוצא, ולכן כאן כיון שאף אם היה חייב במצוה לא היה שייך לאסור עליו לפי מצבו עתה [וכדמצינו בדברי הגמ' בכמה מקומות על האמוראים שלא חששו להרהור ולא נהגו בריחוק], ממילא אין לאסור גם מדין חינוך. ולחולקים גדר הדבר הוא אכן רק "להרגילו", ולכן יש לחנך אותם כבר עתה.

ומוסיף האג"מ (שם, קכד) שהנידון הנ"ל אם חינוך הוא גדר של חיוב על הקטן או להרגילו, זה תלוי בשני השיטות הנ"ל אם קטן יכול להוציא גדול. ומעתה אם כנים הדברים, יקשה סתירה בהלכה, שכאן הוכרע די בבירור שקטן מוציא גדול, ומדוע מביא המשני"ב שיי"א שלא צריך "לכס"¹³.

ועוד הקשה האג"מ בעצמו מהגמ' בחגיגה (ו, א) לגבי מצוה עליה לרגל, שאמרו: "בעי רבי שמעון, קטן חיגר לדברי בית שמאי וסומא לדברי שניהם מהו, היכי דמי אילמא בחיגר שאינו יכול להתפשט וסומא שאינו יכול להתפתח השתא גדול פטור קטן מיבעיא, לא צריכא בחיגר שיכול להתפשט וסומא שיכול להתפתח מאי, אמר אביי כל היכא דגדול מיחייב מדאורייתא קטן נמי מחנכין ליה מדרבנן, כל היכא דגדול פטור מדאורייתא מדרבנן קטן נמי פטור". וכותב האג"מ, שאילו גדר חינוך היה "להרגילו" לא מובן מדוע אין בזה חינוך, סו"ס הרי בגיל מצוה הוא יתחייב בזה, אלא ודאי גדר הדבר שהטילו עליו חיוב, ורק אז בא מצוה חינוך¹⁴. וזה ממש דומה לנידון של האג"מ בילדים וילדות, ויהיה מוכח שודאי גדר חינוך אינו להרגילו. וצ"ב השיטה דלא בעינן "לכס".

⁸ וראה מש"כ בקובה"ע (סי' עה) לגבי גדר החיוב של קטנים מדאורייתא (הדבר נפק"מ ל"ספיה לקטן" ולסוגיא דסנהדרין נה, ב דחשיב "תקלה אלא דחס רחמנא עליה").

⁹ עי' בשו"ע הרב (סימן קצ) שהאריך באר היטב בזה בגדר שתיית "כוס של ברכה" ואכ"מ.

¹⁰ ראה באשל אברהם (בוטשאטש סי' תקנא) שכותב: "ומשמע שגם כשידוע שלא ילמוד הקטן מזה שום חידוש והוא מחונך בזה היטב, מ"מ שייך בזה תוספות חינוך היטב כו', וא"כ גם שאין צריך הקטן להבדלה מ"מ יכול לברך שישתה וכמו בכל ברכת הנהנין לקטן כו', ששייך חינוך מצד גוף הברכה דנהנין הגם שאינו חינוך כל כך מצד מצוות ההבדלה". וע"ע במשנ"ב (קסז, צג) שכותב: "ואפילו קטנים דעלמא שאין חנוכה מוטל עליו מדינא, ג"כ מותר לברך עמהם כשרוצים ליהנות ואין יודעים לברך בעצמן, וכ"ש כשהם מבני ביתו, ולגדולים אפילו לבני ביתו נמי לא".

¹¹ ויש לציין לדבר חידוש מעניין שכותב האשל אברהם (בוטשאטש סי' רסט): "והגם שאין ידוע בשעת הברכה איזו תינוק ישתה, ולא היה כוונת שומע לצאת ידי חובתו, כיון שבכלל החינוך של התינוק אין ידיעה זו שצריך להיות כוונת שומע ומשמיע ושראוי לידע למי להוציא ידי חובתו, ממילא ברכה שהילד לפי חינוכו יכול לסמוך עליה אינה לבטלה. גם אולי כיון דבדרבנן יש ברירה, אין צריך להיות כוונת משמיע על אחד מיוחד, ואיגלאי למפרע שהשותה עליו חלה כוונת המשמיע, שכיוון לכל מי שיהיה הוא השותה כו'. ועכ"פ כשבא גדול לשתות ולא היה דעתו בשעת הברכה לצאת ידי חובתו בשמיעה צריך הוא לברך שנית, והוה ליה ברכה ראשונה כלבטלה, לזה נכון שישתה קטן דוקא".

¹² מקור הדברים בריטב"א (סוכה ב, ב) שכותב על דברי הגמרא שם שמוכיח מהילני המלכה שהכניסה את ילדיה לסוכה גובה מעשרים אמה שזה סוכה כשירה, וז"ל: "מהא שמעינן, דקטן שמחנכין אותו במצוה, צריך לעשות לו מצוה בהכשר גמור כגדול, דהא מייתנין ראייה בשמעתינן מסוכה של הילני משום דלא סגיא דליכא בבניה חד שהגיע לחינוך דבעי סוכה מעלייתא, מקרא מלא דבר הכתוב "חנוך לנער על פי דרכו", וגדולה מזו אמרו במסכת עירובין (מ, ב) גבי זמן ביום הכפורים ליטעמיה לינוקא דלמא אתי למיסרך, והוצרכתי לכתוב זה לפי שראיתי חכמים טועים בזה".

¹³ ההערה נכונה רק לפי שיטת הרמב"ן (שהובא בהערה לעיל) שחולק על ההלכה שהקטן מוציא את הגדול. אמנם רש"י עצמו הגם שסובר שחינוך מוטל רק על האב, עכ"ז מודה שהקטן מוציא גדול שלא שבע.

¹⁴ ואכן גם במקום שאין חיוב מצינו דין חינוך להרגילו, וכמש"כ הרבינו יונה (ברכות יא, ב) לגבי מה שאמרו שקטן פטור מחינוך בק"ש, וז"ל "פרש"י ז"ל דאפילו קטנים שהגיעו לחינוך פטורים. ויש שמקשינן עליו מדאמרינן בסוכה קטן היודע לדבר אביו מלמדו תורה, היודע לקרוא

ולכן נראה להציע הבנה אחרת בשיטה דלא בעינן "לכס", והוא שבאמת גם הם מודים דלא נאמר סתם גדר "להרגילו", ולכן אם הדי' מיניים פסולים אין בזה קיום מצות חינוך. ומה שלא בעינן "לכס" נראה בשעה"צ (שם אות לו) גדר אחר, שכותב ש"מצות חינוך הוא רק על עצם המצוה ולא על פרטי המצוה"¹⁵. ומבאר הגר"ש פינקוס (תפארת תורה ענינים סי' יח): שכמו שבקרבות מצינו קרבות כשרים שלא עלו לבעלים לשם חובה, עד"ז יתכן גם מצוה שיש עליה שם מעשה מצוה ולא יצאו בה הבעלים ידי חובתן. ולשם "חינוך" סגי ב"מעשה המצוה" גם בלא קיום המצוה. ולכן אם הדי' מיניים פסולים, אין כאן שום מעשה מצוה, אבל גם בלא "לכס" לא חסר במעשה המצוה, וזה תנאי רק בקיום¹⁶.

ולפי גדר זה דסגי בחינוך "למעשה המצוה", וזהו מה שהטילו וחייבוהו חז"ל, אי"ש דסגי בזה, ולעולם גדר חיובו הוא שהוא מחויב בדבר, ואינו מחוייב רק במקום שכעת לפי מצבו עתה ניתן להטיל עליו חובה (לאפוקי חגר וסומא עתה במצות ראייה). ולכן יכול גם להוציא גדול.

סימן קפז - דיוקים בנוסח ברכת המזון

סעיף א - יש אומרים: ברוך משביע לרעבים, ואין לאומרו, והמוסיף גורע; ואם אמר במקום ברכת הזון: בריך רחמנא מלכא, מאריה דהאי פיתא, יצא; וי"א שצריך שיחתום: בריך רחמנא דזן כולא.

חינוך ילדים קטנים בברכת המזון - המשנ"ב (סק"ד) כותב: "והנה כל זה הוא דוקא בדיעבד, אבל לכתחלה לכו"ע אין לשנות כלל מנוסח הברכה שתקנו לנו חז"ל כו'. ומשמע באחרונים, דילדים קטנים נוכל לחנכם לכתחילה בנוסח זה מברכת הזון, וכן מעט מכל ברכה עד שידעו לברך כל ברכה כתיקונה". ומוסיף בשעה"צ (אות ז): "ובודאי דכן הוא, דצריך לחנכם גם ביתר הברכות. ולפלא על המג"א שהעתיק בקצרה דברי הב"ח, ומשמע דדי בברכה זו לבד. וזה בודאי אינו, דמשהגיע לחינוך צריך לחנכו גם ביתר הברכות מעט מעט, בפרט דכל השלש ראשונות הם דאורייתא".

וצ"ע מדוע כיום נוהגים לברך מלבד ברכה ראשונה בשלימותה, גם "ובנה" עד "בונה ירושלים" ו"הרחמן" וכדומה שבודאי אין בזה חיוב.

סעיף ג - אם לא הזכיר בברכת הארץ ברית ותורה, אפי' אם לא חיסר אלא אחד מהם, מחזירין אותו. הגה: ונשים ועבדים לא יאמרו ברית ותורה, דנשים לאו בני ברית נינהו, ועבדים לאו בני תורה נינהו (כל בו).

ברית ותורה - בגמ' בברכות (מח, ב) מובא: "תניא רבי אליעזר אומר, כל שלא אמר "ארץ חמדה טובה ורחבה" בברכת הארץ ו"מלכות בית דוד" בבונה ירושלים, לא יצא ידי חובתו. נחום הזקן אומר, צריך שיזכור בה ברית. רבי יוסי אומר, צריך שיזכור בה תורה. פלימו אומר, צריך שיקדים ברית לתורה שזו נתנה בשלש בריתות כו'.

והטעם שצריך לזהכרי בברכת הארץ "ברית ותורה", מבאר המשנ"ב (סק"ח): "שעל ידי ברית נתנה הארץ לאברהם בפרשת מילה שנאמר "ונתתי לך לזרעך אחריו את ארץ מגוריו וגו'". ובזכות התורה והמצות ירשו את הארץ שנאמר "למען תחיון ורבייתם ובאתם וירשתם את הארץ וגו' ואומר "ויתן להם ארצות גוים וגו' בעבור ישמרו חקיו ותורותיו וגו'".

לא אמר "ברית ותורה" - חוזר לראש¹⁷. ואם נזכר קודם שהתחיל "רחם נא", יזכיר "ברית ותורה" שם וימשיך לומר "רחם נא" (משנ"ב ושעה"צ). וראה לעיל (סימן קפז) מש"כ לדון אם הזכרת ברית ותורה הוא מדאורייתא או מדרבנן, והדבר נפק"מ כשיש לו ספק אם אמרו אם צריך לחזור, ולמעשה הביה"ל (כאן ד"ה מחזירין) מצדד שאם מסופק אם הזכיר או לא שלא יחזור. ועוד כתבנו לדון שם בברכת מעין ג' שאין מזכירים בו "ברית ותורה".

אביו מלמדו פסוק ראשון של ק"ש כו'. ויש לומר דהתם לא קאמר ע"ד חיוב אלא להרגילו במצות" (וע"ע בגר"א סו"ס לז), ומבואר מדבריו, שגם במקום שאין דין "חינוך" יש ענין "להרגילו", ובהכרח שגדר חינוך אינו להרגילו (וע"ע בשל"ה ערך דרך ארץ שהאריך בענין זה להרגיל ילדים מקטנות בכמה ענינים ע"ש). אך יש חילוק, ששם רק פטרו את האב, אבל מסתבר שהקטן עצמו מוטל עליו חיוב כמו כל ילד יתום בשאר מצות, ואילו כאן הרי הקטן עצמו לא מחוייב ודו"ק. וממילא גם אם ננקוט שאין דין "חינוך" להפריד ילדים מילדות בקטנותם [וכמו שמוכח מחגר וסומא במצות ראייה], מ"מ יש בזה ענין מצד "להרגילם" וכמו דחזינן בתורה וק"ש (וכנראה בדברים שהם יסודי הדת על כרחנו להרגילם כבר מקטנותם).

¹⁵ ראה בשבט הלוי (ח, קנב) שכותב שהגדר בזה הוא, שחז"ל לא חייבו אלא צורה החיצונית של המצוה וצבינה ולא דיני כוונה ולא דינים כשאול וכיו"ב שאינם בגוף המצוה. ועדיין צ"ב.

¹⁶ ובה יש גם ליישב משה"ק הקה"י (סוכה סי' כח) מקטן שיש חינוך לעלותו לרגל, ולפי שיטת הרמב"ם החינוך הוא רק לראית פנים ולא לראית קרבן (עי' משנ"ל פ"ב מהל' חגיגה ה"ג), הגם שלפי שיטת הרמב"ם (ריש הל' חגיגה) הקרבן מעכב את מצות הראיה. אך לפי האמור גם שם מסתברשזו רק תנאי בקיום המצוה ולא במעשה המצוה.

¹⁷ ובביה"ל (קפח, ו ד"ה לרא"ש) נוטה לומר, שרק כשכבר סיים ברכות של תורה ופתח ב"הטוב והמטיב" חוזר לראש, מטעם דחשיב כעקירת רגלים בתפלה דחזור לראש התפלה, אבל בעומד באמצע בהמ"ז ונזכר שטעה לא אמרין שיחזור לראש (מטעם דג' ברכות חשובות כאחת) ע"ש.

נשים בברית ותורה – הרמ"א כותב שנשים לא יאמרו "ברית ותורה". אך כבר כותב המשנ"ב (סק"ט): "ומ"מ בימינו נהגו הנשים לומר ג"כ "על בריתך שחתמת בבשרנו ועל תורתך שלמדתנו וכו'", והכוונה על ברית הזכרים שחתמת בבשרנו¹⁸, וכן תורתך שלמדתנו על למוד הזכרים שבזכות התורה והברית נחלו ישראל את הארץ, ועוד שגם הנשים צריכות ללמוד מצות שלהן לידע היאך לעשותן". וראה מש"כ לעיל (סי' קפו) אם יש חיסרון לנשים להוציא אנשים בברכת המזון מאחר שאינם מחוייבות ב"ברית ותורה".

סימן קפח - נוסח ברכה ג', ודיני בהמ"ז בשבת, והטועה בבהמ"ז

סעיף א – אחר שחתם: בונה ירושלים, יענה אמן אחר ברכת עצמו, מפני שהיא סיום הברכות דאורייתא, דהטוב והמטיב אינה דאורייתא.

סעיף ב – אמן זה יאמרנו בלחש, כדי שלא ידגישו שברכת הטוב והמטיב אינה דאורייתא ויזלזלו בה. הגה: ונראה דדוקא כשמברך לבד ואין עונין אמן אחר שאר ברכות; אבל כשמזמנין, עונין עליו כשאר אמן שעונין על ברכות הראשונות, ואף על גב דהמברך עונה ג"כ מ"מ אינו ניכר כל כך, הואיל ואחרים עונין ג"כ עמו; וכן המנהג במדינות אלו לאומרו בקול רם אפי' המברך עצמו, כשמזמנים, ואולי הוא מהאי טעמא.

אמן אחר "בונה ירושלים" – מפני שהוא סוף ברכות שהם מדאורייתא דברכת הטוב והמטיב הויא מדרבנן, וכדי להראות שחילוק יש ביניהם לכך עונים אחריה אמן (משנ"ב רטו, א). ואפילו אכל רק שיעורא דרבנן ולא שבע לא פלוג (פמ"ג מ"ז נא, ב).

המנהג היום – כיום המנהג שבכל גוני עונים "אמן" אחר ברכת "בונה ירושלים", ומבאר המשנ"ב (סק"ב): "שלא חששו לזלזול ברכה רביעית, אלא בימיהם שהיו הפועלים הולכים למלאכתם כשומעים אמן שאחר בונה ירושלים (שלא חייבו חכמים בברכה רביעית מפני בטול מלאכתו של בעה"ב), לכך היה צריך לענות אמן בלחש כדי שלא ישמעו הפועלים ויכירו שברכה רביעית אינה מן התורה ויבואו לזלזל בה אף שלא במקום בטול מלאכת בעה"ב, אבל עכשיו שגם הפועלים מברכים ד' ברכות אין לחוש לזה. ולפי טעם זה, בין כשמברך בזימון ובין כשמברך ביחיד, יכול לענות אמן בקול רם, וכמדומה שכן המנהג.

לא יאמר בנשימה אחת – המשנ"ב (סק"ב) כותב: "לא יאמר "בונה ירושלים אמן" בנשימה אחת, רק ימתין קצת אחר תיבת "ירושלים" ואחר כך יאמר "אמן", כדי שלא יהא משמע שגם האמן מסיום הברכה הוא.

סעיף ד – נוסח ברכה זו פותח בה: רחם ה' אלהינו, או נחמנו ה' אלהינו, והותם בה: בונה ירושלים או מנחם ציון בבנין ירושלים; ואין לשנות הנוסח משבת לחול, דבין בשבת בין בחול אומר נוסחא אחת. הגה: ו"א דאומרים בונה ברחמי ירושלים, וכן נוהגין (מרדכי סוף ברכות).

שיטת הגר"א – שיטת הגר"א, שבחול יאמר "רחם נא" כמנהגנו, ובשבת יאמר "נחמנו כו" ו"מסיים "מנחם וכו", וכי יש עוד כמה ראשונים שסוברים כן (משנ"ב סק"י).

"בונה ירושלים" או "בונה ברחמי ירושלים" – הבית יוסף מביא מה שכותב המרדכי (בסוף ברכות) שהמהר"ם היה אומר "בונה ברחמינו", והכל בו (סי' כה) והארחות חיים (הל' ברהמ"ז אות מט) כתבו שאינה נוסחא מדוייקת, לפי שלא תבנה ירושלים אלא במשפט דכתיב (ישעיה א, כז) "ציון במשפט תפדה". אלא שכותב הבי"ש "אם אמר "ברחמינו" נראה לי שאין מחזירין אותו, שכבר מצינו על בנן הבית רחמים בזכריה (א, טז) "שבתי לירושלים ברחמים ביתי יבנה בה".

ודברי הבית יוסף צ"ב, שהרי לכאורה עולה בידינו סתירה במקראות, שמחד גיסא נאמר "שבתי לירושלים ברחמים", ומאידך נאמר "ציון במשפט תפדה".

נקדים, דהנה הב"ח מביא בשם המהרש"ל שביאר בזה, ש"עיקר פשוטו של פסוק "ציון במשפט תפדה" הוא לומר, דבעבור המשפט שיעשו בה דין ומשפט צדק ואמת תהיה זוכה שתפדה".

עוד כותב המהרש"ל, דמאחר שפתיחתה ב"רחם ה' אלהינו" אז יש גם לחתום ברחמים, דהוי ליה חתימה מעין פתיחה". ולדעת החולקים צריך לבאר, שהגם שאחנו מבקשים ברחמים¹⁹ גם בפתיחת הברכה וגם בתפילה "ולירושלים עירך ברחמים תשוב", אבל מצד מדתו יתברך, ציון במשפט תפדה. ויש להוסיף, שעצם גאולת הבית תהיה במשפט, אבל אנחנו נגאלים רק ברחמים, ויש להמליץ בזה לשון המקרא "ציון משפט תפדה ושביה בצדקה".

אך באמת נראה להציע באופן אחר, והוא שיש "ציון" ויש "ירושלים", כנוסח תפילת נחם שאומרים "נחם אבלי ציון ואבלי ירושלים", וממשיכים "על כן ציון במר תבכה וירושלים תתן קולה". וההבדל בין "ציון" ל"ירושלים" הוא, כנוסח הברכה של "רחם" שאומרים "על ירושלים עירך ועל ציון משכן כבודך" – דהיינו שביית המקדש עצמו הוא "ציון"²⁰, והעיר בכללותה נקראת "ירושלים"²¹. וא"ש מטבע לשון הברכה שאמרו על ירושלים רק ב"מר תבכה" אבל ציון "תתן קולה".

¹⁸ ראה בבית יוסף (בהג"ה בדק הבית) שכותב: "וגם על הנשים יש לדון, שאין נקרא אדם אלא כשיש לו אשה (יבמות סג, א) הוי ליה זכר ונקבה גוף אחד, ושפיר מצו למימר "על בריתך שחתמת בבשרנו".

¹⁹ פתיחת הרחמים כוללת גם בקשת רחמים "על ציון משכן כבודך" (ודו"ק עם מש"נ בפנים).

²⁰ וכ"ה נוסח התפילה בר"ח "מוזבח חדש בציון תכין", ולשון המקרא בתהלים "כי בחר ה' בציון אזה למושב לו". ונוסח הושענא 'אבן שתיה' אומרים "הושענא ציון המצוינת" וגם שם הכוונה לבית המקדש. וע"ע במלבי"ם (ישעיה מא, כז) שכותב ש"ציון" מציין המלכות והמקדש הסנהדרין, ו"ירושלים" שם ישבו העם ומציין ענין העם וקבוצם וכדומה. וע"ע בגר"א (ישעיה יב, ו) עה"פ "צהלי ורני יושבת ציון כי גדול

וכן מפורש בזוהר (ויקרא עב, ב): "כגוונא דא כתיב (תהלים קב, כב) "לספר בציון שם ה' ותהלתו בירושלים", דהא בציון במקדשא שרי לאדכרא שמא קדישא כדקא חזי, ולבר בכנויו". דהיינו, שבציון בבית המקדש, מותר להזכיר את השם הקדוש הוי"ה כראוי, ומחוץ לבית המקדש, מותר רק בכינוי שלו, דהיינו אדני, ולא בכתבתו.

ועפ"ז נראה שאמנם "ציון במשפט תפדה", אבל "שבתי לירושלים ברחמים". וזה ע"פ מש"כ הפוסקים בשם המהרש"ל, וז"ל: "מדכתב ציון במשפט תפדה לאו קושיא היא, דדוקא הפדייה במשפט הוא, אבל שתהא מבונה ומתוקנת בכבודה יותר מכבוד בית הראשון, הוא ברחמיו יתברך להיות שכנינו לשם כבראשונה, ופסוק מלא הוא בירמיה (ל, יח) "הנני שב שבות אהלי יעקב ומשכנותיו ארחם וגו'" ונאמר בזכריה (א, יב) "ויען מלאך ה' וגו' עד מתי לא תרחם את ירושלים וגו'".

ומבואר ש"ציון" מבטא את עצם השראת השכינה, ואילו "ירושלים" מבטא את כל הכבוד שמסביב. וא"ש נוסח חתימת ברכת "נחם" בט' באב "מנחם ציון ובונה ירושלים".

ועפ"ז מבואר היטב, שהן אמת עיקר הגאולה היא במשפט, כי כל מהות הבריאה מכרחת שתהיה גאולה, אבל לזה לא נצרך שתהיה הגאולה ברוב הדרו. ולכן ציון עצמו שהוא ביהמ"ק הוא במשפט יפדה, אבל ירושלים בהדרה זה רק ברחמים.

והנה כותב הרא"ש (ברכות ז, כב): "מה שכתב רב אלפס ז"ל שחותם "מנחם עמו ישראל בבנין ירושלים", הקשה עליו רבי אפרים מהא דאמרינן לקמן דאין חותם "מושיע בני ישראל ובונה ירושלים" לפי שאין חותמים בשמים, ו"מנחם עמו ובונה" הוי נמי שמים. ויש מתרצים, דאם היו אומרים "מנחם עמו ובונה ירושלים" הווי שמים, אבל "מנחם עמו בבנין ירושלים" חדא היא שינחם עמו ע"י הבנין. וה"ר יונה ז"ל היה אומר שגם זה חשוב כשמים כו', אבל החותם "מנחם ציון בבנין ירושלים" לא הווי חותם בשמים, דירושלים וציון חדא הוא". והגם שנתבאר לעיל ש"ציון" ו"ירושלים" מבטא ב' דברים, אבל סו"ס הכל דבר אחד הוא (וע"ע בש"ך יו"ד שעט, ד).

ולכן כשמתפללים על "בונה ירושלים" ודאי זה כולל גם את "ציון", והכונה ל"ירושלים" וכל מה שכולל בה. ולכן נחלקו הפוסקים האם לזהכיר "ברחמים" כי ירושלים עצמה היא כאמור ברחמים, או לא להזכיר מאחר שכונת הברכה לכלול גם את "ציון", שהוא כאמור יפדה במשפט. ולכן כותב הבית יוסף ש"אם אמר "ברחמיו" נראה לי שאין מחזירין אותו, שכבר מצינו על בנין הבית רחמים בזכריה (א, טז) "שבתי לירושלים ברחמים ביתי יבנה בה".

למעשה – הרמ"א כותב שנוהגין לומר "ברחמיו", והמשנ"ב (ס"ק יא) כותב: "ומ"מ לכו"ע אין מעכב כלל. ועיין במעשה רב (אות פז) שמובא: "סיום ברכה שלישיית בונה ירושלים אמין".

טעה בין "ותחזינה" ל"ובנה ירושלים" – והנה בברכת המזון מברכים "ובנה ירושלים עיר הקודש" ואילו בתפילה הנוסח הוא "ותחזינה עינינו בשובך לציון ברחמים", וכותב בספר חשוקי חמד (בכורות נ, א) בשם גיסו הגר"ח"ק שליט"א, שאדם שטעה בברכת המזון וסיים "ותחזינה עינינו כו"ו לא יצא²², כי בתפילה המשמעות על "ציון" דהיינו בית המקדש, ואילו בברכת המזון הכונה על ירושלים בכללותה, וממילא לא יוצאים ידי חובה, אם חתמו ותחזינה עינינו בשובך לציון, שזהו בקשה רק על בית המקדש.

ובטעם הדבר שבברכת המזון אנו מבקשים על כל ירושלים, ולא רק על בית המקדש, הוא פשוט, שהרי בתפילה כבר ביקשנו על בניית ירושלים בברכה בפני עצמה, וכעת מבקשים גם על הקרבנות במסויים מאחר שתפילה במקום קרבנות (וכל ברכת "רצה" נסוב על סדר עבודת ביהמ"ק), אבל בברכת המזון מבקשים רק ירושלים בכללותה²³.

אלא שיש להעיר ממש"כ המשנ"ב (תקנז, ב) שמי ששכח בט' באב לומר "נחם" בבונה ירושלים אומרה בעבודה (דהיינו קודם ותחזינה), ולא צריך לחתום "ברוך מנחם ציון" אלא "ותחזינה עינינו" עד סוף הברכה, ומבאר בשעה"צ (שם אות ג) "כי היא הברכה עצמה, דציון וירושלים חדא היא, דאי לאו הכי הווי לה חתימה בשמים". ומבואר, שגם במקום שהיה צריך להזכיר "ציון וירושלים" יוצא ידי חובה בהזכרת ציון לבד. וצ"ל בפשיטות, ששם הרי כבר הזכיר ירושלים בברכת "ובנה ירושלים", ולכן בדיעבד סגי ב"ותחזינה עינינו בשובך לציון", לא כן בברכת המזון אם סיים רק ב"ותחזינה עינינו בשובך לציון הרי זה מעכב, כי לא הזכיר כלל בחתימה את ירושלים.

בקרוב קדוש ישראל" (וגם בדבריו שם ד, ג). וע"ע במהר"ל (נצח ישראל פ"ד) שכותב עה"פ (מיכה ג, יב) "ציון שדה תחרש וירושלים לעיים תהיה והר הבית לבמות יער": "זכר ג' מחנות, דהיינו ירושלים שהוא מחנה ישראל, והר הבית שהוא מחנה לזיה, ציון שהוא מחנה שכינה". וע"ע באור שמח (הלכות בית הבחירה פ"ו) שמביא מה שאמרו במכילתא (בא) "עד שלא נבחרה ירושלים כו', שנבחרה ירושלים יצאה ארץ ישראל כו', עד שלא נבחר בית עולמים היה ירושלים ראוי לשכינה, משנבחר בית עולמים יצאת ירושלים, שנאמר "כי בחר ה' בציון כו'", וציון הוא ההר, כמש"כ (תהלים עח, סח) "ויבחר כו' את הר ציון אשר אהב", וזה ברור". וע"ע בריקאנטי (במדבר פרק כב) מש"כ "וידעת כי ציון רמז לרחמים וירושלם למדת הדין". וראה בספר "בית חיינו" שהרחיב בכל השיטות בזה.

²¹ אך צ"ע מנוסח התפילה "והביאנו לציון עירך ברנה ולירושלים בית מקדשך בשמחת עולם", וכן בנוסח "ותערב" שאומרים "והשב שכינתך לציון עירך וסדר העבודה לירושלים". אך יעוין בשיח יצחק (סידור הגר"א) שביאר מה שאומרים "וסדר העבודה לירושלים" עפ"ד המדרש (המובא במהרש"א ב"ב עה, ב) שירושלים שלעתיד לבוא יהיה גדול כ"כ כמו ערי כל ארץ ישראל דהשתא, ובית המקדש שבתוכה יהיה גדול כ"כ כמו ירושלים דהשתא, יעו"ש. ועל זה אנו מתפללים שנראה בקרוב שסדר העבודה יהיה בירושלים דהשתא.

²² וכ"ה בקצוה"ש (מז, יב).

²³ ויש להוסיף עוד, שידוע בשם הרב מבריסק שביאר את הנוסח של ברכה אחת מעין ג', שאומרים "ונאכל מפריה ונשבע מטובה ונברכך עליה בקדושה ובטהרה", דקאי על והעלנו בתוכה ושמחנו בכנינה דהיינו בירושלים, ואז נאכל בשמחה ובקדושה וטהרה היינו מעשר שני, ולפי זה י"ל שאף בברכת המזון אנו מבקשים על זה, ולכן מבקשים על בניית ירושלים כדי לאכול שם מעשר שני בטהרה (חשוקי חמד שם).

ומינה, שאם חתם בתפילה בברכת "בונה ירושלים" וחתם "המחזיר שכינתו לציון", לכאורה לא יצא, מאחר שבברכה זו מבקשים על ירושלים ולא רק על ציון.

אמירת "הרחמן" בשבת – המשנ"ב (סק"ט) כותב: "וגם כל "הרחמן" יכול לומר בשבת, אע"פ שאינן מטופס הברכה שתקנו חכמים, שכיון שנהגו הכל לאומרם בכל פעם שמברכין ברכת המזון, נעשה להם כטופס ברכה, ואין בזה משום שאלת צרכיו בשבת". וראה לעיל (סי' קפג ס"ד) לגבי החזקת הכוס בעת אמירת "הרחמן" מש"כ בשם הטור.

סעיף ה – בשבת אומר בה: רצה והחליצנו, ובר"ח ויו"ט וחולו של מועד אומר: יעלה ויבא, ואם חל אחד מהם בשבת אומר: רצה והחליצנו, ואח"כ: יעלה ויבא, ואינו מזכיר של שבת ביעלה ויבא, ולא של יום טוב וחוש"מ ור"ח ברצה והחליצנו.

הזכרת "רצה" ו"יעלה ויבוא" – קבעום בברכת "בונה ירושלים" מאחר שהם בקשת רחמים כמו בונה ירושלים שהיא ג"כ בקשת רחמים, ולא בברכת הארץ שהיא הודאה. ואם הזכירם בברכת הארץ לא יצא וצריך לחזור ולהזכיר בבונה ירושלים (משנ"ב).

"רצה" קודם ל"יעלה ויבוא" – מפני ששבת הוא תדיר וקו"ל בכל מקום תדיר קודם, ובדיעבד אם החליף בודאי יצא (משנ"ב). אבל אם רק התחיל "יעלה ויבוא", יפסיק ויקדים תחילה לומר "רצה" (שאג"א סי' כ), אבל אם כבר אמר "ביום ראש החודש הזה" יסיים ויאמר אחר כך "רצה" (קצוה"ש מז, יג).

סעיף ו – טעה ולא הזכיר של שבת, אומר: ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם שנתן שבתות למנוחה לעמו ישראל באהבה לאות ולברית ברוך אתה ה' מקדש השבת; ואם טעה ולא הזכיר של יום טוב, אומר: ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם אשר נתן ימים טובים לישראל לששון ולשמחה את יום חג פלוני הזה ברוך אתה ה' מקדש ישראל והזמנים; ואם חל יום טוב בשבת, אומר: שנתן שבתות למנוחה לעמו ישראל באהבה לאות ולברית וימים טובים לששון ולשמחה את יום חג פלוני הזה ברוך אתה ה' מקדש השבת וישראל והזמנים. וכל ברכות הללו בשם ומלכות. והא דסגי בהך ברכה, דוקא כשנזכר קודם שהתחיל הטוב והמטיב, אבל אם לא נזכר עד שהתחיל הטוב והמטיב, צריך לחזור לראש בהמ"ז.

ספק לא הזכיר של שבת וכדומה – תלינן דמסתמא בודאי לא הזכיר וצריך לחזור (משנ"ב ס"ק טז).

נוסח הברכה המיוחד – הגם שאם היה מזכירן במקומן לא מזכיר שם ומלכות, היינו משום שכשהוא מזכירה בברכה הסמוכה, הרי היא נכללת בברכה שיש בה שם ומלכות בפתיחתה וחתמתה, דפתיחת וחתמת הראשונה כוללת כולן, אבל כיון שסיים בונה ירושלים ואומרה ברכה בפני עצמה לא הוי סמוכה לחברתה כיון שאינה אלא אקראי בעלמא (ביה"ל ד"ה אומר).

אינו יודע את נוסח הברכה המיוחד שמובא בשו"ע – חוזר לראש. ואם יודע ההתחלה והסיום אף שאינו יודע שאר הנוסח שבאמצע כראוי אומרה וא"צ לחזור לראש (משנ"ב). וראה בביה"ל (ד"ה שנתן) מש"כ לדון שבדיעבד אם אינו יודע את הנוסח, לא יחזור לראש אלא יאמר שם "רצה"²⁴.

נזכר אחרי שאמר "ברוך אתה" או "ברוך אתה ה'" – חוזר לומר "רצה והחליצנו" או "יעלה ויבוא" ואומר אח"כ "ובנה ירושלים כו". ואם נזכר אחר שאמר כבר "ברוך אתה ה'", יסיים תיכף "למדני חקידך" כדי שלא יהיה השם לבטלה, והוי עדיין כלא סיים הברכה וחוזר ל"רצה" (משנ"ב ס"ק כב). ואם אמר "ברוך אתה ה' בונה" ולא סיים "ירושלים" ראה בשעה"צ (אות יח) מש"כ בזה.

נזכר אחרי שכבר התחיל ברכת הטוב והמטיב חוזר לראש – האמור זה דוקא אם התחיל "ברוך אתה ה' אלוקינו מלך העולם האל", אבל אם אמר רק "בא"י אמ"י" דעת החיי אדם שסיים "אשר נתן שבתות למנוחה וכו'" ואח"כ יחזור ויאמר ברכת "הטוב והמטיב" (משנ"ב ס"ק כג; ועי' בביה"ל ד"ה עד מה שפקפק בזה).

חוזר לראש ברכת המזון – כיון שכבר סיים סדר ברכות דאורייתא והסיח דעתו מהם ופתח בהטוב והמטיב, דמי לעקירת רגלים בתפלת י"ח דחוזר לראש אם טעה באיזה דבר. ואם טעה בברכה רביעית (כגון שלא אמר בה שם ומלכות) אע"פ שכבר גמר אותה, אינו חוזר אלא ל"הטוב והמטיב" מאחר שהיא ברכה בפני עצמה (משנ"ב ס"ק כד וביה"ל ד"ה לראש).

ספק היכן אוחז בברכת המזון – אדם שלא יודע באיזה ברכה הוא אוחז (כגון שנרדם), חוזר לראש ברכת המזון, אם לא שידוע בודאי שאמר איזה מהברכות שאז אינו חוזר אלא למקום שמסתפק (ביה"ל ד"ה לחזור).

בראש השנה – אין אומרים "לששון ולשמחה" ולא "ודברך מלכנו כו", אבל חותם "מקדש ישראל ויום הזכרון". ואם שכח והתחיל "הטוב והמטיב" נחלקו הפוסקים האם לדמותו לראש חודש שאינו חוזר (משנ"ב ס"ק יט). וראה במנחת שלמה (ב, ס-כז) שמסיק:

²⁴ ובערוך השולחן (סעיף יד) כתב לחלק בין נידון דידן לתפילה, וז"ל: "דוודאי אין זה תקון יפה לומר שם יעלה ויבא או רצה והחליצנו, שהרי נתקנו בתוך הברכה והוי בשם ומלכות כמ"ש ולאחר הברכה אינו בשם ומלכות, ולכן תקנו ברכה בשם ומלכות כעיקרא דדינא, אבל בתפלה לא יכלו לעשות כן, דא"כ יהיה בג' אחרונות ד' ברכות והרי לא תקנו כי אם ג' ברכות, ולכן הסתפקו במה שיאמר יעלה ויבא תיכף אחר הברכה והוי כאלו אמרה תוך הברכה כיון שעדיין לא התחיל באחרת, אבל בברהמ"ז לא נראה כתוספת שהרי כבר גמר ברכות של תורה ועניין אחר הוא. ועוד י"ל, דברהמ"ז דאורייתא וכתוב בה "וברכת את ד' אלקיך" חשו להעמיד הדבר כתקונה ולא חשו לחשש ברכה לבטלה דהכל נכלל בכלל וברכת את ד' אלקיך דגם זו ברכה, משא"כ בתפלה דרבנן לא רצו להוסיף עוד ברכה וחשו לברכה לבטלה ותקנו שיאמרנה אחר הברכה".

"הואיל ונקטינו (משנ"ב תקצז, ה) שבליל ר"ה אסור לצום, מסתבר שגם בברכת המזון אם שכח "יעלה ויבוא" אע"ג שאינו חוזר מחמת ר"ח, מ"מ בגלל יו"ט של ר"ה שפיר צריך לחזור".

ביום הכפורים – חולה שאוכל וצריך לומר "יעלה ויבוא", אם פתח "הטוב והמטיב" ונזכר שלא אמר "יעלה ויבוא" אינו צריך לחזור כמו בראש חודש. ואם נזכר קודם שהתחיל ברכת "הטוב והמטיב" ג"כ לא יחזור, ולא יאמר נוסח מיוחד, כי בזה לא תקנו חכמים כלל נוסח ברכה להשלים הזכרת יעלה ויבוא (משנ"ב ס"ק יט).

סעיף ז – אם טעה ולא הזכיר בה של ר"ח, בין ביום בין בלילה, אומר: ברוך שנתן ראשי חדשים לעמו ישראל לזכרון, ואינו חותם בה, והוא שנזכר קודם שהתחיל הטוב והמטיב; אבל אם לא נזכר עד שהתחיל הטוב והמטיב, אינו חוזר מפני שאינו חייב לאכול פת כדי שיתחייב לברך בהמ"ז; והוה"מ דינו כר"ח. הגה: ואפשר דמ"מ יש לאמרו בתוך שאר הרחמן, כמו שנתבאר לעיל גבי על הנסים סי' קפ"ז; ואולי יש לחלק כי ביעלה ויבא יש בו הזכרת שמות ואין לאומרו לבטלה, כן נראה לי וכן נוהגין. אם חל ר"ח בשבת, והזכיר של שבת ולא הזכיר של ר"ח, ולא נזכר עד שהתחיל הטוב והמטיב, אינו חוזר; ואם שכח (גם) של שבת ונזכר קודם שהתחיל הטוב והמטיב, כולל ר"ח עם שבת ואומר: שנתן שבתות למנוחה וראשי חדשים לזכרון; ואם פתח בהטוב והמטיב, חוזר לראש בהמ"ז ומזכיר של שבת ושל ר"ח; ויש מי שאומר שאם שכח של שבת ור"ח ונזכר קודם שהתחיל הטוב והמטיב, אומר: שנתן שבתות למנוחה וראשי חדשים לזכרון, וחותרם בשל שבת ואינו חותם בשל ר"ח.

נוסח הברכה בראש חודש וחול המועד – הפתיחה בשם ומלכות ואינו חותם בה בשם ומלכות (ביה"ל ד"ה אומר ומשנ"ב ס"ק כז).

שכח ולא הזכיר "יעלה ויבוא בר"ח וחיה"מ – אם נזכר קודם שהתחיל "הטוב והמטיב" יאמר את הנוסח המיוחד²⁵, ואם כבר התחיל אינו חוזר, מאחר שבר"ח וחיה"מ אין חיוב לאכול סעודת פת. וה"ה בשבת וימים טובים אם אוכל סעודות יותר ממה שמחוייב, אם שכח לומר רצה או יעלה ויבוא, אינו חוזר, אך אם נזכר קודם שהתחיל "הטוב והמטיב" יאמר את הנוסח המיוחד [עם חתימה] גם אם זה הסעודה החמישית (משנ"ב ס"ק כז-כז לא וביה"ל ד"ה בשבת).

יעלה ויבוא ב"הרחמן" – לא יזכיר "יעלה ויבוא" ב"הרחמן", הגם שאין בזה טופס ברכה רק תחנונים, כי מאחר שבא לאומרו לצאת ידי חיוב ברכה גרע²⁶ (ביה"ל ד"ה ואין בשם הבגדי ישע). ובאשל אברהם (בוטשאטש) מבאר: "ודאי מצד שדבריו שווים לכל עם בני ישראל שיש בהם הרבה בורים שאינם מבינים כלל התיבות, וכשאומרים מצד התקנה אין חשש, משא"כ בלי חיוב הרי זה כשמות לבטלה, משא"כ אותם שמבינים נראה שהנכון לומר ב"הרחמן", ושישמור שלא ילמדו ממנו בורים" (ועי' בשש"כ פנ"ז הע' כא מה שתמה בזה).

בשבת ר"ח או שבת חוה"מ – [א] הזכיר "רצה" ולא הזכיר "יעלה ויבוא": דינו כמו בראש חודש רגיל שמשפתח "הטוב והמטיב" אינו חוזר (משנ"ב ס"ק כח). [ב] שכח ולא הזכיר את שניהם: אם נזכר אחרי שכבר אמר "הטוב והמטיב" חוזר לראש ומזכיר שוב "רצה" ו"יעלה ויבוא", ואם נזכר קודם שהתחיל "הטוב והמטיב", יאמר את הנוסח המיוחד ויכלול בה גם "ראש חודש" בברכה ובחתימה (משנ"ב ס"ק ל). [ג] הזכיר "רצה" ולא הזכיר "יעלה ויבוא": אם נזכר אחרי שאמר "הטוב והמטיב" חוזר לראש ומזכיר שוב "רצה" ו"יעלה ויבוא", אבל אם נזכר קודם שהתחיל "הטוב והמטיב", יאמר את הנוסח המיוחד ולא יכלול בה "ראש חודש" (משנ"ב ס"ק כט).

*

נוסח הברכות המיוחדות²⁷:

בשבת – "ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם אשר נתן שבתות למנוחה לעמו ישראל באהבה לאות ולברית ברוך אתה ה' מקדש השבת".

בימים טובים – "ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם אשר נתן ימים טובים לעמו ישראל לששון ולשמחה את יום חג פלוני הזה ברוך אתה ה' מקדש ישראל והזמנים".

יום טוב שחל בשבת – "ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם אשר נתן שבתות למנוחה לעמו ישראל באהבה לאות ולברית וימים טובים לששון ולשמחה את יום חג פלוני הזה ברוך אתה ה' מקדש השבת וישראל והזמנים".

בראש חודש – "ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם אשר נתן ראשי חדשים לעמו ישראל לזכרון" (בלא חתימה).

ר"ח שחל בשבת (ושכח להזכיר את שניהם) – "ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם אשר נתן שבתות למנוחה לעמו ישראל לאות ולברית וראשי חדשים לזכרון ברוך אתה ה' מקדש השבת וישראל וראשי חדשים".

²⁵ והגם שלגבי "יעלה ויבוא" בתפילת ערבית קי"ל שאינו חוזר, דוקא לגבי תפילה שלא יחזור על כל התפילה, אבל להוסיף ברכה אפילו בלילה נמי (ביה"ל ד"ה בין).

²⁶ והדבר נוגע גם לומר ברכה כשספק אם מחוייב בלשון לע"ז שאין בזה ברכה לבטלה, וכן זימון בספק, ואיסור לענות "אמן" לבטלה. והאריך בזה במנחת שלמה (א, יח-ט) ויעו"ש שמבאר שזה זלזול בתקנת חכמים. וראה בשש"כ (פנ"ז הע' כא) מש"כ בשם הגרשז"א, דלא דמי למש"כ השעה"צ (תריח, כא) לגבי מי שאוכל ביוהכ"פ שיזכיר "יעלה ויבוא" מאחר שהוא רק בקשה בעלמא ואין בזה ברכה לבטלה, כי שם יש צד שחייב, אבל כאן ששכח לאומרו ובא להשלים ב"הרחמן" גרע טפי ודו"ק.

²⁷ ע"פ שש"כ פרק נו.

חול המועד – "ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם אשר נתן מועדים לעמו ישראל לששון ולשמחה את יום חג פלוני הזה" (בלא חתימה).

שבת חוה"מ (ושכח להזכיר את שניהם) – "ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם אשר נתן שבתות למנוחה לעמו ישראל לאות ולברית ומועדים לששון ולשמחה את יום חג פלוני הזה ברוך אתה ה' מקדש השבת ישראל והזמנים".

ראש השנה – "ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם אשר נתן ימים טובים לעמו ישראל את יום הזכרון הזה ברוך אתה ה' מקדש ישראל ויום הזכרון".

ר"ה שחל בשבת – "ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם אשר נתן שבתות למנוחה לעמו ישראל באהבה לאות ולברית וימים טובים לישראל את יום הזכרון הזה ברוך אתה ה' מקדש השבת וישראל ויום הזכרון".

סעיף ה – סעודה שלישית בשבת, דינה כר"ח.

שכח ולא הזכיר "רצה" בסעודה שלישית – אם עדיין לא התחיל "הטוב והמטיב", יאמר את הנוסח המיוחד. ואם התחיל כבר "הטוב והמטיב", לא יחזור, ודינו כמו בראש חודש וחול המועד, מאחר ש"א שסעודה שלישית לא צריכה דוקא פת (משנ"ב ס"ק לא).

אכל ב'קידושא רבה' האם זה עולה לו לסעודה (וסעודת שחרית יהיה דינו כמו סעודה שלישית) – בשש"כ (פני"ז ס"ט) מביא ש"א²⁸ שיוצא בזה ידי חובת סעודת שבת, וממילא הסעודת שחרית נידונית כסעודה שלישית, ואם שכח לומר "רצה" אינו חוזר. אולם מביא שהגרשו"א הורה לא כך (מאחר שבד"כ לא מכונים לצאת בזה ידי חובת סעודה).

סעיף י – היה אוכל ויצא שבת, מזכיר של שבת בבהמ"ז דאולינן בתר התחלת הסעודה; והוא הדין לראש חודש ופורים וחנוכה.

הולכים אחר תחילת הסעודה – מכיון שהתחלת הסעודה היה מבעוד יום²⁹ כבר נתחייב להזכיר מעין המאורע, ולכן אפילו נמשכה הסעודה זמן רב בלילה³⁰, לא נפקע חיובו. והוא הדין לגבי הזכרת "יעלה ויבוא" בר"ח או "על הנסים" בחנוכה ופורים (משנ"ב ס"ק לב). (משנ"ב ס"ק לב). אך אם שכח להזכיר גם אם נזכר קודם שהתחיל "הטוב והמטיב" לא יאמר את הנוסח המיוחד עם שם ומלכות (ביה"ל ד"ה מזכיר). ואם התפלל מעריב לפני שברך ברכת המזון, שוב לא יזכיר שבת בבהמ"ז דמחזי כסתרי אהדדי (שם), ואם אמר "המבדיל בין קודש לחול" צ"ע אם יכול אח"כ לומר רצה בברכת המזון (משנ"ב רסג, סז). ולגבי הזכרת "על הנסים" בסעודת פורים שנמשכה ללילה והתפללו מעריב לפני ברכת המזון, יעוי' במשנ"ב (תרצה, טז).

סעודה שלישית בר"ח או יום טוב שחל במוצ"ש³¹ (בנוגע להזכרת "רצה" ו"יעלה ויבוא") – אם לא אכל פת בלילה, יזכיר רק "רצה", אבל אם אכל פת גם בלילה, י"א שיזכיר יד - קפו-קפח, קטן ואשה בברכהמ"ז ודיני ברכהמ"ז רק "יעלה ויבוא", וי"א שיזכיר את שניהם (משנ"ב ס"ק לג). וכדי לצאת מכלל ספק, מוטב שלא לאכול אחרי שהחשיך (שש"כ פני"ז ס"יג).

סעודה שלישית בחנוכה או פורים שחל במוצ"ש (בנוגע להזכרת "רצה" ו"על הנסים") – אם לא אכל פת בלילה, יזכיר רק "רצה", אבל אם אכל פת גם בלילה, יזכיר רק "רצה" ולא יזכיר "על הנסים" (משנ"ב ס"ק לד).

סעודת "שבע ברכות" שנמשכה הסעודה לתוך הלילה – השערי תשובה (אות ח) כותב שבזה אין הולכים אחר תחילת הסעודה. והטעם מבאר השבט הלוי (א, לט): שרק "לענין הזכרת המאורע דיעלה ויבא שהוא חלק מבהמ"ז ממש, וכיון שגוף בהמ"ז הוא באה על הסעודה שהתחילה בעוד יום, ממילא חייב גם ביעלה ויבא שבברכת המזון, וכ"ז לא שייך בשבע ברכות שאינם חלק מבהמ"ז ונאמרים על כוס בפ"ע, והגם דקיי"ל דנאמרים רק בשמחת סעודה, היינו דבלא סעודה לא נאמרים גם תוך שבעה ימים, אבל לברך על סעודה שהיתה תוך שבעה כיון שעכשיו בשעת ברכה כבר עברה שמחה זה לא שמענו". ולכן יש להקפיד לברך קודם השקיעה (שש"כ פני"ט הע"ג) וקאי שם בצ"ע אם מותר לברך את ז' הברכות באמצע הסעודה. והדברים אמורים גם כשז' הברכות מסתיים בסעודה בשבת בסעודה שלישית שנמשכה למוצ"ש (שם), אולם בשבט הלוי (שם) כותב שבשבת מותר לברך גם אם נמשכה ללילה.

²⁸ ע"י כה"ח סק"מ ובקה"י ברכות סי' טז.

²⁹ היינו שאכל כזית לחם מבעוד יום (שש"כ פני"ז הע"ה לה בשם קצוה"ש בדה"ש צב, ח).

³⁰ הבאר היטב (אות ח) מביא מש"כ ההלכות קטנות (ב, מו) שרק כל זמן שלא נתעכל המזון הולכים אחר תחילת הסעודה, ומנמק "שאינו בדין שאם ישב לאכול כל הלילה שיזכיר של שבת". וכותב בשבט הלוי (ד, יח-ג) שמשמע מדבריו, שלא מועיל כאן שאר האוכל שאכל להרחיב את השיעור העיכול, וממילא מאוד קשה לשער כן. וכותב שכמדומה אין המנהג כדבריו. ומוסיף שמה שטען "שאינו בדין שיאכל בלילה ויום של אחריו או ימים שיזכיר של שבת", אין הכי נמי דיום או ימים אינו בדין, אבל אם ישב כמה שעות בלילה (כלשון שו"ע הרב) או זמן רב בלילה (כלשון המשנ"ב) נראה סתימת הפוסקים להזכיר לדידן שהולכים בתר תחלת הסעודה, ואין חוששין לעיכול חלק המזון של שבת. וכן אמרים כרגיל "רצה והחליצנו ביום השבת הזה", ודלא כמו שעלה ע"ד הגאון בעל הלק"ט לשנות אז הנוסח כדי שלא יעשה מחול קודש (עכ"ד).

³¹ הדברים אמורים שר"ח חל רק ביום ראשון ולא בשבת, אבל אם ר"ח וכדומה חלו גם בשבת, פשוט שיזכיר את שניהם.